

СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО ЯК ІНДИКАТОР ФОРМУВАННЯ КОГНІТИВНИХ ДЕПРИВАЦІЙ У МОЛОДІ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

SOCIAL ORPHANHOOD AS AN INDICATOR OF THE FORMATION OF COGNITIVE DEPRIVATION IN YOUNG PEOPLE IN WARTIME

Стаття присвячена питанню розвитку когнітивних депривацій молоді. Порівняльний аналіз звернень до різних державних структур розкриває різні вектори вивчення даного питання, що дозволяє вивести категорії соціального сирітства в Україні. Метою дослідження є вивчення впливу соціальних умов на формування когнітивних викривлень у молоді із внутрішньо переміщених осіб, що мають статус «дитина-сирота». Предметом дослідження став процес формування явища когнітивних депривацій у молоді в умовах воєнного часу. Основними методами дослідження стали теоретичні (аналіз і синтез, узагальнення, дедукція), системний, функціональний, конкретно-соціологічний. У статті розглянуто основні положення державних законів щодо надання допомоги дітям-сиротам, що впливають на збільшення чисельності категорії населення, що потребує соціального супроводу. Автор здійснює порівняльний аналіз звернень до різних державних структур, що розкриває різні вектори вивчення даного питання. порушено питання проведення патопсихологічного обстеження та нейропсихологічної корекції з метою розвитку компенсаторних навичок саморегуляції й адаптації молоді до нових умов життя. Випущено тезу, що здійснення даного виду діяльності має бути врегульовано на державному рівні та здійснюватися систематично. Статистичні й аналітичні дані, наведені у статті, дозволили автору зробити висновки, що питання соціального захисту сиріт в Україні потребує зміни векторного спрямування. Наукова новизна та практичне значення результатів дослідження полягають у зверненні автора до важливості проведення якісного патопсихологічного обстеження мігранта; звернення до досвіду родинних цінностей дитини-сироти, індивідуальних мотивів, які стимулювали особистість до міграції чи пристосування. Вивчення умов проведення патопсихологічного обстеження та нейропсихологічної корекції з метою розвитку компенсаторних навичок саморегуляції й адаптації молоді до нових умов життя потребує додаткових розвідок.

Ключові слова: когнітивні депривація, адаптація, молодь, соціалізація, пристосування, регуляція, реадптація.

The article raises the issue of the development of cognitive deprivation of young people. A comparative analysis of appeals to various state structures reveals different vectors of studying this issue, which allows us to derive categories of social orphanhood in Ukraine. The purpose of the study is to investigate the impact of social conditions on the formation of cognitive distortions in internally displaced youth with the status of "orphan". The subject of the study was the process of formation of the phenomenon of cognitive deprivation in young people in wartime. The main research methods used were theoretical (analysis and synthesis, generalization, deduction), systemic, functional, and specific sociological. The article examines the main provisions of state laws on providing assistance to orphans, which affect the increase in the number of people in need of social support. The author conducts a comparative analysis of appeals to various state structures, which reveals different vectors of studying this issue. The author raises the issue of pathopsychological examination and neuropsychological correction in order to develop compensatory skills of self-regulation and adaptation of young people to new living conditions. The author suggests that the implementation of this type of activity should be regulated at the state level and carried out systematically. The statistical and analytical data presented in the article allowed the author to conclude that the issue of social protection of orphans in Ukraine requires a change in vector direction. The scientific novelty and practical significance of the research results lie in the author's address to the importance of conducting a high-quality pathopsychological examination of the migrant; turning to the experience of family values of an orphan child, individual motives that stimulated the individual to migrate or adapt. Studying the conditions for pathopsychological examination and neuropsychological correction for the purpose of developing compensatory self-regulation skills and adaptation of young people to new living conditions requires additional investigations.

Key words: cognitive deprivation, adaptation, youth, socialization, adaptation, regulation, readaptation.

УДК 159.96
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.52.33>

Швець В.В.

к.психол.н.,
психолог
КНП «Уманська міська центральна лікарня»;
докторант
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

В умовах стрімкого розвитку суспільних відносин зазнає трансформацій і форма побудови міжособистісних стосунків. Питання цінності життя та здоров'я людини, сім'ї та батьківства, справедливості та права, свободи та гідності оцінюються відповідно до їхньої ринкової вартості й економічного значення для суспільства. Особливе значення впродовж тисячоліть людського існування мають цінності сім'ї та батьківства. Щасливе сімейне життя, що є передумовою здоров'я людини, її самореалізації, досягнення успіху у професійній

сфері, стає джерелом досліджень і видозмін. Тоді як сімейні проблеми популяризуються як такі, що загрожують порушенням нормальної життєдіяльності людини. Актуальним питання сирітства стає в період популяризації меншовартості та залежності від системи соціального забезпечення та гуманітарної підтримки від міжнародних донорів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що факт соціального сирітства набув поширення з 50-х рр. XX ст., а у 80-ті рр. XX ст. в науковій літературі вживається термін «соці-

альний сирота», що пов'язаний із ростом кількості «дітей вулиці».

Аналіз наукових досліджень учених дозволяє виокремити декілька наукових підходів у визначенні сутності соціального сирітства:

– *соціально-економічний* (Є. Рибинський, В. Бочарова, М. Лазутова);

– *психолого-педагогічний* (Н. Іванова, Л. Оліференко);

– *правовий* (Л. Пірог, С. Бандура);

– *соціологічний* (Г. Осадча, Є. Проніна – причини дитячої зайнятості та дитячого жебрацтва; С. Стівенсон – специфіка життя вуличних дітей в умовах тіньових громад; Є. Волянська – соціальні детермінанти підліткової агресії).

Українські соціологи (І. Пеша, Л. Волинець, Н. Комарова, Б. Кобзарь, В. Яковенко, О. Балакірева й інші) вивчають проблему становища безпритульних дітей як наслідок неблагополуччя в родині. Учені розглядають соціальні наслідки позбавлення дітей батьківської опіки, а також аналізують взаємини дітей і батьків, місце та роль родини в житті дитини.

Психологи та педагоги звертають увагу на вивчення рівня тривожності в дітей, які проживають у неблагополучних родинях, а також у родинях, де батьки заклопотані власною кар'єрою (С. Воскобойникова, Г. Мінковський, В. Оржеховська, М. Алексеєва й інші).

Соціально-психологічні дослідження проблеми соціального сирітства висвітлено у працях І. Трубавіної, Ю. Якубова, А. Пономарьова.

Проблемам соціального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, захисту прав та інтересів даної категорії осіб свої роботи присвятили В. Андреев, Н. Болотіна, В. Бурак, Л. Волинець, К. Добромислов, М. Захаров, О. Карпенко, В. Кобелева, Н. Максимова, О. Мачульська, В. Москалюк, А. Нечаєва, Д. Шконов, І. Пеша, П. Пилипенко, Н. Поліс, С. Прилипко, С. Синчук, І. Сирота, Б. Сташків, О. Стремоухов, Є. Тучкова й інші [1].

Мета статті – дослідити вплив соціальних умов на формування когнітивних депривацій у молоді із внутрішньо переміщених осіб, що мають статус «дитина-сирота».

Дотримання прав дітей-сиріт, дітей з інвалідністю, дітей – жертв насильства, дітей, які втягнуті у військові дії, дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, стає об'єктом здійснення соціального та правового, педагогічного та психологічного супроводу державних установ і державної політики загалом.

Учені стверджують, що соціальне сирітство є поняттям інтегральним, відображає різні прояви соціального та психолого-педагогічного неблагополуччя особистості.

До категорій соціальних сиріт, згідно з дослідженнями науковців ((М. Воронцова,

Т. Дубровська, В. Макаров, М. Галагузова, Л. Мардахаєв, І. Тернова, Н. Грачова), розвідками молодих учених, належать:

– *«діти, від яких відмовилися батьки* – це неповнолітні, що залишилися без піклування батьків згідно із заявою матері або обох батьків про відмову, завіреною головним лікарем чи юристом медичного закладу (пологового будинку, лікарні, будинку малюка);

– *підкидьки* – діти, що залишилися без піклування батьків і направлені до державного закладу правоохоронними органами відповідно до акта про підкинення;

– *відібрані діти* – неповнолітні, права батьків яких обмежені судом (примусове відібрання), зокрема й через незалежні від батьків причини (хронічні захворювання психічного характеру тощо). Даний статус дитина може отримати за рішенням суду про позбавлення батьків їхніх прав або про визнання батьків недієздатними (з обмеженою дієздатністю);

– *підопічні* – діти, які залишилися без батьківського піклування, передані судом під опіку до 14 років або піклування до 18 років громадянам;

– *прийомні діти* – неповнолітні, які залишилися без піклування батьків та прийняті до нової родини або в сімейний колектив;

– *бездоглядні* – діти, контроль за якими відсутній унаслідок невиконання або несумлінного виконання обов'язків щодо їх виховання, навчання чи утримання з боку батьків або законних представників, посадових осіб;

– *безпритульні* – неповнолітні, які не мають батьківського чи державного піклування, постійного місця проживання, відповідних віку позитивних занять; позбавлені необхідного догляду, виховання, які не отримують систематичного навчання;

– *діти «групи ризику»* – неповнолітні, які через різні причини (біологічної, соціальної, генетичної властивості) соціально дезадаптовані та схильні до девіантної поведінки;

– *діти вулиць* – неповнолітні, які періодично йдуть із сім'ї на короткий термін і повертаються додому; діти, які покинули родину, але перебувають на вулиці досить невеликий час (від декількох тижнів до півроку); діти, що живуть на вулиці порівняно тривалий час (рік і більше);

– *вихованці сирітських закладів* – позбавлені батьківського піклування діти, які ночують вдома, але їх вихованням опікуються ті люди, які оточують їх на вулиці» [8, с. 8–9].

Основними чинниками соціального сирітства є взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх факторів як індикаторів об'єктивних причин та суб'єктивного сприйняття особистістю даних причин. Саме тому, з метою здійснення вчасного моніторингу, скринінгу та пропедевтики, одним із ключових напрямів сучасної соціальної роботи в Україні є профілактика та

соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Указ Президента України № 5/2018 «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб із їх числа» від 12 січня 2018 р. [9] стає одним з основних законодавчих актів, який має за мету регламентувати даний вид діяльності. Згідно з положеннями Закону передбачено: «підвищення розміру державної соціальної допомоги на дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються в сім'ях громадян; запровадження програм підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, сертифікації діяльності таких працівників; передбачати щороку у проектах закону України про Державний бюджет України на відповідний рік видатки для будівництва/ремонту малих групових будинків, будинків підтриманого проживання, житла для дитячих будинків сімейного типу, будівництва/придбання

соціального житла для дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб із їх числа, а також виготовлення відповідної проєктно-кошторисної документації; опрацювати питання щодо розроблення типових проєктів та вимог для будівництва малих групових будинків, будинків підтриманого проживання, дитячих будинків сімейного типу для дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб із їх числа, у тому числі з урахуванням потреб осіб з інвалідністю» [8].

Згідно з даними Міністерства соціальної політики України [4] та Державної служби статистики України [1], станом до 2000 р. в Україні кампанія з усиновлення значно покращувалась. З іншого боку, можемо стверджувати, що всі ці діти були травмовані внутрішніми та зовнішніми індикаторами, які впливали на формування когнітивних депривацій і систему соціальної адаптації дитини до умов реалізації потенціалу у світі; питання всиновлення породжує конфлікт інтересів і збільшення дітей-сиріт.

Таблиця 1

Звітна статистика щодо усиновлених дітей за 2000–2017 рр. [3]

Рік	Кількість дітей, усиновлених протягом року	Із них:				Загальна кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування на кінець року
		громадянами України		іноземними громадянами		
		усиновлено дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування	усиновлено дітей, які проживають з одним із батьків і всиновлені вітчимою (мачухою)	усиновлено дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування	усиновлено дітей, які проживають з одним із батьків і всиновлені вітчимою (мачухою)	
2000	7 692	2 043	3 449	2 200	–	–
2001	7 593	1 999	2 922	2 672	–	–
2002	6 925	1 760	2 824	2 341	–	–
2003	6 345	1 635	2 468	2 187	55	96 112
2004	5 596	1 492	2 023	2 058	23	97 590
2005	5 241	1 419	1 666	2 110	46	97 829
2006	4 318	1 477	1 707	1 092	42	102 912
2007	5 229	1 784	1 744	1 670	31	102 924
2008	5 261	2 066	1 578	1 587	30	103 542
2009	5 274	2 374	1 449	1 428	23	100 787
2010	4 865	2 247	1 369	1 202	47	98 119
2011	4 416	2 114	1 298	970	34	95 956
2012	4 079	2 016	1 225	806	32	92 865
2013	3 732	1 843	1 180	674	35	90 772
2014 ²	3 218	1 591	1 075	524	28	83 716
2015 ³	3 212	1 489	1 319	379	25	73 183
2016 ³	2 963	1 490	1 062	394	17	71 178
2017 ³	2 925	1 518	1 071	323	13	70 240

Примітки:

¹ За даними Міністерства соціальної політики.

² З урахуванням даних тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя за січень – лютий 2014 р.

³ Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій і Луганській областях.

Питання захисту прав, нарахування пільг дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, особам із їх числа нормативно закріплені Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (зі змінами та доповненнями) від 13 січня 2005 р. № 2342-IV [2] та постановою Кабінету Міністрів України «Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» від 5 квітня 1994 р. № 226 [6].

Можна зробити висновок, що нормативно-правова база щодо соціального захисту дітей-сиріт умовно поділена на міжнародні та вітчизняні правові документи, які поділяються на три групи, до яких належать документи, що безпосередньо стосуються дітей-сиріт і безпритульних дітей; документи, які окреслюють права дітей в Україні; документи, що регулюють соціальну сферу діяльності установ і організацій. Ці документи регламентують нормативно-правову базу, згідно з якою працює система супроводу та ведення випадків, а відповідно, і звітна документація. Водночас питання виховання в родині як спосіб збереження навичок і зниження психоемоційного впливу сирітства на особистість в сучасній Україні знівельовано; акцент нормативно-правового поля посилює тенденцію до збільшення соціального сирітства в Україні та потреби збільшити видатки на соціальні послуги цієї категорії населення.

Згідно з нормативно-правовою документацією та законодавством України, діти-сироти перебувають на повному державному забезпеченні, лише під час навчання такі діти мають право на «повне державне забезпечення в навчальних закладах до 23 років або до закінчення відповідних навчальних закладів; виплату соціальної стипендій в порядку та розмірі, установлені Кабінетом Міністрів України, а також виплату 100 відсотків заробітної плати, яка нарахована в період виробничого навчання та виробничої практики; щорічну допомогу для придбання навчальної літератури в розмірі трьох соціальних стипендій (виплата зазначеної допомоги здійснюється протягом 30 днів після початку навчального року за рахунок коштів, що передбачаються для навчальних закладів у відповідних бюджетах); при наданні академічної відпустки за медичним висновком за ними зберігається на весь період академічної відпустки повне державне забезпечення та виплачується стипендія; навчальний заклад сприяє організації їх лікування; звільнення від плати за навчання в державних і комунальних навчальних закладах усіх рівнів; встановлення місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування спеціальних

стипендій для обдарованих; у період канікул особам із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які навчаються у професійно-технічних, вищих навчальних закладах, виплачуються (за нормами службових відряджень) добові за час перебування в дорозі (туди і назад) та вартість проїзду залізничним, водним, міжміським автомобільним транспортом до закладів чи сімей, де вони виховувалися, чи в місця відпочинку за рахунок асигнувань, що виділяються для цієї мети центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань сім'ї та дітей, із коштів, передбачених у державному бюджеті окремим рядком на утримання та соціальне забезпечення осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [5]. Не беремо до уваги питання щодо забезпечення житлом, харчуванням, оздоровленням. Освітня лінія соціального забезпечення, з розрахунку збільшення кількості сиріт, призводить до збільшення кількості платних освітніх послуг, збільшення вартості навчання, аби забезпечити повний пакет даній категорії. Водночас зниження суворості покарання призводить до стимулювання батьків нехтувати своїми обов'язками, знімати відповідальність за виховання дитини та делегувати цю місію державним службам захисту населення.

Варто зауважити, що особи, які звикають до наданого забезпечення, після досягнення гранично допустимого віку та припинення отримуваних виплат також мають тенденцію до зняття відповідальності за власний успіх в очікуванні на державну допомогу. Причинами такої поведінки стають: психопатологічна спадковість, спадкова схильність до вживання психоактивних речовин; прогресування психічних і неврологічних патологій і захворювань; розвиток психічних порушень (депресивні стани, психовегетативні порушення, заострення психосоматичних хронічних захворювань, епілепсія, РДУГ, галюцинаторно-параноїдний синдром, розумова відсталість, органічні ураження іншого генезу, біполярний розлад, розлади особистості, ГТР, фобічні та панічні атаки); спроба втілити в життя соціальні, педагогічні та психологічні форми соціалізації, набуті в родині. Саме дані анамнезу під час проведення патопсихологічного обстеження стають додатковим маркером вияву причин розвитку порушень психічних процесів. Окрім того, почуті в дитинстві дитини коментарі батьків щодо несправедливого суспільства, форма травматичного відлучення дитини від родини посилює думку, що для цього суспільства не потрібно нічого робити, а лише вимагати те, що по праву належить дитині.

Проведення психокорекційних занять для таких осіб є досить утрудненим, як і сам про-

цес навченості. На перший план у таких осіб виступають прояви опозиційної поведінки внаслідок специфічної діяльності функціональних систем, ірраціонального підходу до процесу навченості та деструкцій у руховій, когнітивній і емоційно-вольовій сфері.

Опозиційна поведінка може бути проявом компенсаторної здатності організму понизити рівень напруги через проблеми у процесах запам'ятовування, тактильних і кінестетичних процесах, просторових уявленнях (просторові диктанти, логіко-граматичні завдання, математичні вправи), зорового гнозису, слухового гнозису. Прогалини в навичках побудови причинно-наслідкових зв'язків, порушення інтелектуальних процесів, утруднені комунікативні навички (самопоширення, імпульсивність, проблеми самоконтролю) відображаються і на таких індикаторах, як взаємозв'язок індивіда зі світом, визначення рівня особистісного простору, формування часових уявлень, ранній дитячий аутизм, РДУГ. Причиною компенсаторних явищ такої поведінки стають недостатність функціонування підкіркових структур головного мозку внаслідок відхилень у пренатальному та ранньому постнатальному розвитку особистості, дії тривалого стресу, перенавантажень, що розвивали дисфункцію в роботі головного мозку. Дефіцитарність субкортикальних структур, яка б мала вийти на перший план у корекції дітей-сиріт, які опинилися в нових родині і нових для себе умовах життя, в Україні не здійснюється на державному рівні та має фрагментарний характер, відповідно до запиту батьків (усиновлювачів, патронатних вихователів) і можливостей громади, у якій проживає дана родина. Знижений рівень працездатності, інфантилізм, зниження соціального інтелекту стають наслідками психогенної, соматогенної, конституційної, церебрально-органічної затримки психічного розвитку особистості. Саме на цей чинник розвитку та компенсації має звертати увагу держава, щоб уникнути збільшення кількості осіб,

які через складні обставини не здатні збільшувати показники в науковій, економічній, трудовій сферах розвитку держави.

Отже, питання врегулювання факту поширення соціального сирітства має лише поверхневий характер.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 08.08.2023).
2. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України (зі змінами та доповненнями) від 13.01.2005 р. № 2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text> (дата звернення: 08.08.2023).
3. Кількість усиновлених дітей. URL: <https://ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 08.08.2023).
4. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/> (дата звернення: 08.08.2023).
5. Пільги щодо здобуття освіти, передбачені законодавством для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. URL: <http://surl.li/vtgi> (дата звернення: 08.08.2023).
6. Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування : постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.1994 р. № 226. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/226-94-%D0%BF#Text> (дата звернення: 08.08.2023).
7. Робота практичного психолога в дитячих будинках і школах-інтернатах. URL: <https://msn.khmnu.edu.ua/mod/page/view.php?id=92550> (дата звернення: 08.08.2023).
8. Соціальне сирітство в сучасному українському суспільстві. URL: <https://vipsoft.blob.core.windows.net/contest/02ff3494629c084f5f7eb9d6b0bc8fde.pdf> (дата звернення: 08.08.2023).
9. Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб із їх числа : Указ Президента України № 5/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2018#Text> (дата звернення: 08.08.2023).